

Για μια μαρξική θεωρία του κράτους:
Θέσεις με αφετηρία την αρθρογραφία του Marx
στην *Εφημερίδα του Ρήνου*

Τη σημασία της ενασχόλησής του με την έκδοση και σύνταξη της *Rheinische Zeitung* για τη διαμόρφωση της υλιστικής αντίληψής του για την οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική, διά της ανάδειξης του ρόλου των υλικών συμφερόντων, υπογραμμίζει ο ίδιος ο Marx στον γνωστό Πρόλόγό του στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* το 1859.

«Στα 1842-43, ως εκδότης της *Εφημερίδας του Ρήνου*, συλλαμβάνω για πρώτη φορά τον εαυτό μου στη συναρπαστική θέση να πρέπει να συζητήσω αυτό που είναι γνωστό ως υλικά συμφέροντα. Οι συσκέψεις της Βουλής του Ρήνου για την κλοπή των ξύλων και τον καταμερισμό της έγγειας ιδιοκτησίας, η πολεμική των αξιωματούχων, που άρχισε από τον Herr von Schaper, μετέπειτα έπαρχο της Επαρχίας του Ρήνου, εναντίον της *Εφημερίδας του Ρήνου*, για την κατάσταση της αγροτιάς του Μοξέλα, και τελικά οι αντιπαραθέσεις για το ελεύθερο εμπόριο και τους προστατευτικούς φόρους, με έκαναν, σε πρώτη φάση, να στρέψω την προσοχή μου σε οικονομικά ζητήματα»¹.

Θα ήταν τουλάχιστον παρακινδυνευμένο να αμφισβητήσει κανείς την αλήθεια αυτής της μαρξικής εξομολόγησης², πολύ περισσότερο όταν έχει επιβεβαιωθεί και από τον Engels σε μια από τις ακροτελεύτιες επιστολές του βίου του, στην επιστολή του προς τον Richard Fischer, με ημερομηνία 15 Απριλίου 1895, στην οποία αποτυπώνεται και το πρακτικό ενδιαφέρον του 'Στρατηγού' για την ευσύνοπτη επανέκδοση, πενήντα και πλέον χρόνια μετά τη συγγραφή και δημοσίευσή τους στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, των μαρξικών άρθρων για την ελευθερία του Τύπου, την κλοπή των ξύλων και την κατάσταση των οينوπαραγωγών του Μοξέλα³.

* Ο Αλέξανδρος Χρύσης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Αλλά πώς εκφράζεται συγγραφικά και πώς τεκμηριώνεται ερευνητικά η στροφή του δημοσιολόγου Marx από την *ιδεαλιστική* προς την *υλιστική* προσέγγιση της κοινωνίας και της πολιτικής, και ποια είναι, σε τελική ανάλυση, η επιρροή μιας τέτοιας στροφής στη διαμόρφωση μιας προ-κομμουνιστικής, ακόμη, μαρξικής θεωρίας της δημοκρατίας;

I. Κατ' αρχάς, μια προσεκτική συσχέτιση της θεματικής της μαρξικής αρθρογραφίας με τις χρονολογίες συγγραφής των άρθρων στην *Εφημερίδα του Ρήνου* οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ανάληψη της αρχισυνταξίας της εφημερίδας από τον Marx τον Οκτώβριο του 1842 αποδεικνύεται κρίσιμη.⁴ Πιο συγκεκριμένα, προκύπτει αβίαστα ότι η προσέγγιση θεμάτων σχετικών με τη **δημόσια χρήση του λόγου** (ελευθερία του Τύπου και λογοκρισία) αφορά κυρίως στην πρώτη περίοδο δημοσιογραφικής συγγραφής του Marx, καθώς τα θέματα αυτά τον απασχόλησαν με ένταση ιδίως στο διάστημα από τον Μάρτιο ως τον Οκτώβριο του 1842. Για τα κείμενα αυτής της περιόδου, τουλάχιστον, θα μπορούσε να θεωρηθεί βάσιμος ο ισχυρισμός ότι συνιστούν μια κατ' εξοχήν **μακιαβελική στιγμή** της μαρξικής θεωρίας της πολιτικής, μακιαβελική στιγμή με την έννοια της απόλυτης αυτονομής της πολιτικής, του μη αναγώγιμου, δηλαδή, του πολιτικού στοιχείου σε οποιοδήποτε άλλο επίπεδο ή σφαίρα προσδιορισμού του⁵.

Από την άλλη πλευρά, καθίσταται σαφές ότι από τον Οκτώβριο του 1842 και επόμενα ο δημοσιολόγος και αρχισυντάκτης πλέον της *Rheinische Zeitung* Marx στρέφει κυρίως την προσοχή του σε *οικονομικά* ζητήματα, συσχετίζοντας μάλιστα υλικά συμφέροντα και κράτος. Ασφαλώς, και στην περίοδο Οκτωβρίου 1842–Μαρτίου 1843, η κριτική της πολιτικής παραμένει στο επίκεντρο των μαρξικών ενδιαφερόντων, αλλά, συναρτάται ήδη, και με διάφορες αφορμές, προς την οικονομία, με την ευρεία έννοια του όρου, εστιάζοντας τα βέλη της στη *μη έλλογη* σχέση κράτους και ιδιοκτησίας. Σε κάθε περίπτωση, άλλωστε, είναι άξιο επισημάνσης, και όχι τυχαίο, το γεγονός ότι το 1/3 περίπου των δημοσιογραφικών κειμένων του Marx στην *Εφημερίδα του Ρήνου* –σε μια εφημερίδα που χρηματοδοτείται από πλούσιους αστούς φιλελεύθερους, όπως ο Oppenheim, ο Camphausen και ο Mevissen, και η οποία εκδίδεται με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο ‘Για την πολιτική, το εμπόριο και τη βιομηχανία’– αφορά σε θέματα σχετικά με το δικαίωμα ιδιοκτησίας και την οικονομική πολιτική⁶.

Από αυτή την άποψη, αξιολογήσιμο είναι το επιχείρημα ότι ο ίδιος ο Marx, που επεδίωξε και συνέβαλε στην απελευθέρωση της πολιτικής από τη θεολογία, έφθασε με ταχύτατους ρυθμούς να υποστηρίξει από το 1843 και μετά μια νέα υπαγωγή της πολιτικής σφαίρας, την υπαγωγή της σε εκείνη της οικονομίας⁷. Αν μάλιστα έτσι έχουν τα πράγματα, θεμελιώδης αναδεικνύεται περαιτέρω το ερώτημα σχετικά με το πώς προσεγγίζεται μέσα σε προ-κομμουνιστικά μαρξικά κείμενα, όπως

τα ύστερα άρθρα της *Εφημερίδας του Ρήνου* και η *Κριτική στη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου*, η σχέση κοινωνίας και πολιτικής, η σχέση υλικών ή μερικών/ιδιωτικών συμφερόντων και γενικού/δημόσιου συμφέροντος.

Θα υποστηρίξω στη συνέχεια ότι η μαρξική συγγραφή στην *Εφημερίδα του Ρήνου*—ένα corpus τριάντα και πλέον άρθρων, ορισμένα μόνο των οποίων δημοσιεύτηκαν, άλλα λογοκρίθηκαν εν όλω ή εν μέρει και άλλα παρέμειναν ανολοκλήρωτα⁸—προσφέρει ισχυρό τεκμήριο βασιμότητας της υπόθεσης εργασίας, σύμφωνα με την οποία η μαρξική θεωρία της δημοκρατίας, τόσο στο εσωτερικό της προ-κομμουνιστικής περιόδου, όσο και στη μετάβαση από την προ-κομμουνιστική στην κομμουνιστική φάση της, διαμορφώνεται και αναπτύσσεται με όρους **διαλεκτικής**, δηλαδή με όρους **υπέρβασης (Aufhebung)**.

Ακόμη ειδικότερα, αξίζει να διερευνηθεί—τουλάχιστον στον βαθμό που επιτρέπουν τα στενά όρια αυτού του άρθρου—το κατά πόσον η προ-κομμουνιστική ταυτότητα του Marx ως θεωρητικού της δημοκρατίας, ταυτότητα που συγκροτείται διαμέσου της μαχητικής αρθρογραφίας του στη *Rheinische Zeitung*, επηρεάζεται από τον **κοινωνικό ρεπουμπλικανισμό** κορυφαίων Νέων Χεγκελιανών, ένα ιδεολογικό ρεύμα που ο ίδιος ο νεαρός Marx ενισχύει και ριζοσπαστικοποιεί ταυτόχρονα⁹. Πρόκειται, ουσιαστικά, για μια θεώρηση του κράτους και της δημοκρατίας, που απαντάται ήδη στις γραμμές της συγγραφής του Bruno Bauer “Το χριστιανικό κράτος και η εποχή μας”¹⁰, και στην οποία προσχωρεί με τον δικό του τρόπο και ο Arnold Ruge¹¹, αυτός ο αριστερός χεγκελιανός διανοητής με τον οποίο κριτικά θα συμπορευτεί ο Marx, μέχρις ότου **αποφασίσει** ο ίδιος τη στράτευση του στην κομμουνιστική υπόθεση¹².

Ανιχνεύοντας, λοιπόν, τη **‘ρεπουμπλικανική στιγμή’** μιας διαλεκτικά συγκροτούμενης μαρξικής θεωρίας της δημοκρατίας, μια ‘στιγμή’ που αποτυπώνεται στη διάχυση του πολιτικού στους κόλπους της κοινωνίας, αλλά και, αντιστρόφως, στην κοινωνικοποίηση της πολιτικής, που σημαίνει τη φόρτιση της πολιτικής διαδικασίας με πλούσιο κοινωνικό περιεχόμενο και νόημα, προτίθεμαι να υποστηρίξω, εν προκειμένω, ότι **η μαρξική αρθρογραφία στην *Εφημερίδα του Ρήνου* προετοιμάζει το έδαφος και διαμεσολαβεί την πορεία προς την ‘αληθινή δημοκρατία’¹³, την κορυφαία ίσως έκφραση της προ-κομμουνιστικής θεωρίας της δημοκρατίας, έκφραση που *αίρεται*, αλλά *δεν εκμηδενίζεται*, με την υλιστική ωρίμανση της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους.**

II. Η συνέχεια της μαρξικής θεωρίας του κράτους, όπως αυτή διαμορφώνεται στις σελίδες της *Εφημερίδας του Ρήνου*, προς τη φιλοσοφική ταυτότητα, που είχε ήδη επιχειρήσει να συγκροτήσει στο πλαίσιο των φοιτητικών σπουδών του ο νεαρός Marx, δεν είναι δύσκολο να καταδειχθεί, αν ανατρέξει κανείς στην επιστολή του προς τον πατέρα του, με ημερομηνία 10[-11] Νοεμβρίου 1837.

Αρκεί να υπενθυμίσω στον αναγνώστη ότι στην επιστολή αυτή ο φοιτητής του πανεπιστημίου του Βερολίνου Karl Marx διατυπώνει ρητά την αποστασιοποίησή του από τον αφηρημένο και κανονιστικού τύπου ιδεαλισμό ενός Kant ή ενός Fichte, την ίδια στιγμή που, κάτω από την επιρροή της χεγκελιανής φιλοσοφίας, ‘ανακαλύπτει’ την ιδέα μέσα στην πραγματικότητα και αντιμετωπίζει το δίκαιο και το κράτος ως μέλη μιας ολότητας και ως συγκεκριμένες εκφράσεις του ‘ζωντανού κόσμου των ιδεών’, ο έλλογος χαρακτήρας του οποίου αναπτύσσεται δυναμικά μέσα από τις αντιφάσεις του και στην πορεία προς την ενότητά του.

Είναι ακριβώς στο πλαίσιο που ορίζεται από την απόρριψη της φορμαλιστικής αντίστιξης καθαρού δέοντος και ιστορικού όντος, αλλά και τη ρήξη προς την υποκειμενιστική/βουλησιαρχική θεώρηση δικαίου και κράτους, που ο Marx και ως συντάκτης της *Rheinische Zeitung* θα τοποθετηθεί κριτικά απέναντι στο πρωσικό δίκαιο του καιρού του, καθώς αυτό, βασισμένο σε μια ‘διανοητική αφαίρεση’ και σε ένα νομικό φορμαλισμό, καταλήγει «να αντιμετωπίζει τον αντικειμενικό κόσμο όχι σε συμφωνία με τους εγγενείς νόμους [αυτού του κόσμου], αλλά σε συμφωνία με αυθαίρετες, υποκειμενικές ιδέες και μια πρόθεση που είναι εξωτερική προς το ίδιο το υλικό»¹⁴.

Με άλλα λόγια, η αναζήτηση του έλλογου χαρακτήρα του αντικειμένου, ο εντοπισμός της ιδέας μέσα στην πραγματικότητα, αρχή που διακήρυξε ο Marx ήδη από τα φοιτητικά χρόνια του Βερολίνου, σηματοδοτεί τη συνέχεια και εξακολουθεί να δίνει, συγκεκριμενοποιώντας ολοένα και περισσότερο, το στίγμα της θεώρησής του για το δίκαιο και το κράτος, όπως αυτή αναπτύσσεται μέσα από τις σελίδες της *Εφημερίδας του Πήνου*. Διαρρηγνύοντας το πέπλο των θεσμικών μορφών μιας κοινωνίας στη δεδομένη κατά περίπτωση ιστορική στιγμή, η μαρξική κριτική της πολιτικής από πολύ νωρίς επεδίωξε να φθάσει στο περιεχόμενο των πραγμάτων: «πρέπει, συνεπώς, να προσλαμβάνουμε την ουσία της εσωτερικής ιδέας ως το μέτρο αξιολόγησης της ύπαρξης των πραγμάτων»¹⁵, επιμένει ο Marx, μαχόμενος υπέρ της ελευθερίας του Τύπου και επαναλαμβάνοντας ουσιαστικά τη θέση που είχε διατυπώσει πριν πέντε περίπου χρόνια στην επιστολή προς τον πατέρα του.

Από την άλλη πλευρά, οι φορμαλιστικές προσεγγίσεις του κράτους και του δικαίου, που έπαψαν πολύ γρήγορα να τον γοητεύουν, αποτέλεσαν ένα φευγαλέο μόνο θεωρητικό παίγνιο των πρώτων φοιτητικών χρόνων του, που εγκατέλειψε ευθύς αμέσως, όταν αποφάσισε τη στροφή προς τον Hegel. Δεν παραλείπει, άλλωστε, με κάθε ευκαιρία να σημειώνει ότι «η μορφή δεν έχει κάποια αξία, αν δεν είναι η μορφή του περιεχομένου»¹⁶.

Από τη μορφή στο περιεχόμενο και από την ιδέα στα πράγματα, μιαν ιδέα, ωστόσο, όχι καθαρή, όχι *a priori*, αλλά την ιδέα που ενδημεί και συνέχει τον κόσμο του πραγματικού, αναδεικνύοντας τον έλλογο χαρακτήρα του, την ενότητα διαμέσου των αντιφάσεών του, αυτή είναι η οδός που προτείνει και ακολουθεί ο νεαρός

Marx για τη μελέτη και γνώση του κόσμου γενικά, του δικαίου και του κράτους ειδικότερα. «Ας προσλάβουμε, λοιπόν, τον κόσμο όπως είναι, ας μην είμαστε ιδεολόγοι»¹⁷, προτρέπει ο Marx ως κριτικός της πολιτικής μέσα από τις γραμμές της αρθρογραφίας του στη *Rheinische Zeitung*.

Με αυτή την έννοια, από τις πρώτες ακόμη στροφές της προ-κομμουνιστικής περιόδου της σκέψης και της συγγραφής του, ο Marx κινείται στα ίχνη μιας **ρεαλιστικής-αντικειμενικής προσέγγισης** του πολιτικού. Καθώς η φιλοσοφία, από την αναγεννησιακή εποχή του *Ηγεμόνα* του Machiavelli και εκείνη του ριζοσπαστικού διαφωτισμού της *Θεολογικο-πολιτικής πραγματείας* του Spinoza και μέχρι τα χρόνια της αρνητικής διαλεκτικής των αριστερών χεγκελιανών, δίνει τον αγώνα απελευθέρωσής της από τη θεολογία, ο ίδιος ο Marx έρχεται να συναγάγει και να διατυπώσει αναλυτικά το αντίστοιχο συμπέρασμα στο πεδίο της θεωρίας του κράτους:

«Στην πολιτική σφαίρα, η φιλοσοφία δεν έπραξε τίποτε, το οποίο η φυσική, τα μαθηματικά, η ιατρική και κάθε επιστήμη δεν έπραξαν στις αντίστοιχες σφαίρες τους. [...] Μόλις πριν και αμέσως μετά την εποχή της μεγάλης ανακάλυψης από τον Κοπέρνικο του αληθινού ηλιακού συστήματος, ο νόμος της βαρύτητας του κράτους εντοπίστηκε μέσα στο ίδιο το κράτος. [...] Νωρίτερα, ωστόσο, ο Machiavelli και ο Campanella, και αργότερα ο Hobbes, ο Spinoza, ο Hugo Grotius, μέχρι τον Rousseau, τον Fichte και τον Hegel, άρχισαν να αντιμετωπίζουν το κράτος με ανθρώπινα μάτια και να συνάγουν τους φυσικούς νόμους του από τον λόγο και την εμπειρία, και όχι από τη θεολογία»¹⁸.

Ιδού, λοιπόν, η ‘κοπερνίκεια στροφή’ στο πλαίσιο της θεωρίας του κράτους, όπως την εντοπίζει ο Marx ως συντάκτης της *Εφημερίδας του Ρήνου*, σε μια περίοδο, μάλιστα, που δεν έχει αναδείξει ακόμη τη σημασία των υλικών/ιδιωτικών συμφερόντων ως προς τον τρόπο που το κράτος δομείται και λειτουργεί. “Ο νόμος της βαρύτητας του κράτους εντοπίστηκε μέσα στο κράτος”, αυτό είναι, σύμφωνα με τον Marx, το ισοδύναμο της κοπερνίκειας στροφής στον χώρο της θεωρίας της πολιτικής. Σε αυτό ακριβώς το σημείο προσδιορίζεται η ρήξη και η απελευθέρωση της πολιτικής σφαίρας από εκείνη της θεολογίας. Το κράτος, ως αντικείμενο θεωρητικού στοχασμού, παύει να κινείται γύρω από τον άξονα της θρησκείας και αρχίζει να περιστρέφεται πλέον γύρω από τον εαυτό του, καθώς το κέντρο βάρους του, η δύναμη συνοχής του, αναγνωρίζεται *φιλοσοφικά* στο εσωτερικό του.

III. Ωστόσο, και πολύ σύντομα, σε διάστημα λίγων μόλις μηνών, η μαρξική ‘ανακάλυψη’ του κόσμου των ‘υλικών συμφερόντων’, η στροφή του ενδιαφέρο-

ντος του νεαρού αρχισυντάκτη της *Rheinische Zeitung* προς τα 'οικονομικά ζητήματα', δίνει νέα τροπή στη μαρξική θεώρηση του κράτους. Υποστηρίζω, συγκεκριμένα, ότι από τους τελευταίους μήνες του 1842 και εφεξής καθίσταται ολοένα προφανέστερο ότι η μαρξική κριτική δεν περιορίζεται στην κατάδειξη της απελευθέρωσης του κράτους από τον θεολογικό ζυγό. Ο **μαρξικός ρεαλισμός** απαντά συγκεκριμένα στο αφηρημένο αίτημα θεώρησης του κράτους με 'ανθρώπινα μάτια', επιχειρώντας τη δική του υπέρβαση, τη γείωση του κράτους στο πεδίο της **'φύσης των πραγμάτων'**.

Πρόκειται για **διαλεκτική άρση**, και **όχι** για **τομή** στο γίγνεσθαι της ιστορίας των πολιτικών ιδεών. Αναμφίβολα, το μαρξικό πρόταγμα *υπαγωγής* του κράτους στη δυναμική του πολύμορφου και πολυεπίπεδου *αντικειμενικού κόσμου* δεν συνιστά 'κεραυνό εν αιθρία'. Ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, με χαρακτηριστικότερο εν προκειμένω το παράδειγμα της θεωρίας του δικαίου και του κράτους ενός Montesquieu, στοχαστή που ο ίδιος ο Hegel αντιμετωπίζει με υψηλή φιλοσοφική εκτίμηση, έχει ήδη προετοιμάσει το κλίμα της αλλαγής έναν περίπου αιώνα πριν ο Marx, ασφαλώς και με τη χεγκελιανή φιλοσοφική διαμεσολάβηση, φθάσει στο σημείο να υποστηρίξει ότι «το κράτος δεν μπορεί να πάει ενάντια στη φύση των πραγμάτων»¹⁹, όπως ακριβώς και «ο συνεπής νομοθέτης πρέπει αναγκαστικά να προχωρεί οδηγούμενος από την ουσία των πραγμάτων και δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να ικανοποιείται από μια απλή αφαίρεση από τον ορισμό αυτής της ουσίας»²⁰.

Αναζητώντας τον Λόγο του κράτους μέσα στα πράγματα και όχι a priori, όχι σε απόσπαση/αφαίρεση από αυτά, ο *ρεαλιστής* νομοθέτης του Marx συναντάται, σε ένα πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, προς τον *νατουραλιστή* νομοθέτη του Montesquieu. Αν και η αποδελτίωση του *Περί του Πνεύματος των Νόμων* από την πλευρά του νεαρού Marx είναι κατά τι μεταγενέστερη, καθότι αποτυπώνεται στα τετράδια του Kreuznach, και ειδικότερα στις αποδελτιώσεις της περιόδου Ιουλίου-Αυγούστου 1843, βάσιμα τεκμαίρουμε την, έμμεση έστω, εξοικειώσή του με τη φιλοσοφία του κράτους και του δικαίου του διαφωτιστή στοχαστή, όπως προκύπτει και από συναφείς χαρακτηριστικές διατυπώσεις:

«Ο νομοθέτης», σημειώνει ο Marx, «πρέπει να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως νατουραλιστή. Δεν κάνει τους νόμους, δεν τους επινοεί, μόνο τους διατυπώνει, εκφράζοντας σε συνειδητούς, θετικούς νόμους τους εσώτερους νόμους των πνευματικών σχέσεων. Όπως θα έπρεπε να κατηγορήσει κάποιος τον νομοθέτη για την πλέον αχαλίνωτη αυθαίρετη συμπεριφορά, αν [ο νομοθέτης] αντικαθιστούσε την ουσία του πράγματος με τις δικές του έννοιες, έτσι και ο νομοθέτης ασφαλώς δεν δικαιούται λιγότερο να θεωρήσει κατ' εξοχήν αχαλίνωτη αυθαίρεσία την περίπτωση που ιδιώτες αναζητούν να επιβάλουν τις ιδιοτροπίες τους σε αντίθεση προς την ουσία του πράγματος»²¹.

Με αυτή την έννοια, και διευρύνοντας το νατουραλιστικό πλαίσιο προσέγγισης του κράτους και των νόμων, που εισηγήθηκε με σαφή τρόπο την εποχή των Φώτων ο Montesquieu, ο νεαρός αρχισυντάκτης της *Εφημερίδας του Ρήνου* δεν αρκείται στη φιλοσοφική απελευθέρωση της πολιτικής από τη θεολογία, αλλά συμβάλλει και ο ίδιος στη βαθύτερη θεμελίωση αυτής της απελευθέρωσης στο έδαφος της φύσης των πραγμάτων. Χωρίς αμφιβολία, όπως θα αποδειχθεί πολύ σύντομα, το περιεχόμενο που αναγνωρίζει σε αυτή τη φύση των πραγμάτων ο μαχόμενος υλιστής και, ακόμη ειδικότερα στη συνέχεια, ο κριτικός της πολιτικής οικονομίας Marx, είναι ριζικά διαφορετικό από εκείνο που αποδίδει στον όρο ‘φύση’ ή ‘ουσία των πραγμάτων’ ο διαφωτιστής Montesquieu. Πιο συγκεκριμένα, ο **νατουραλιστικός/αντικειμενικός τρόπος θεώρησης του κράτους**, που υιοθετεί ο Marx κατά την περίοδο της *Rheinische Zeitung*, προδιαγράφει ουσιαστικά, αφ’ ενός, μεν τη μετέπειτα διαλεκτική υπέρβαση από την πλευρά του της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου και, αφ’ ετέρου, τον προσανατολισμό του ίδιου και της θεωρίας του προς μια **υλιστική** αντιμετώπιση του κράτους, γενικά, και της δημοκρατίας, ειδικότερα, με βάση τους **ιστορικούς** όρους διαμόρφωσης της **πάλης των τάξεων**.

Συμπερασματικά: **καμία παραχώρηση, καμία θεωρητική και, σε τελική ανάλυση, πολιτική ανοχή δεν αποδέχεται ο Marx, ακόμη και αυτός της προ-κομμουνιστικής περιόδου, απέναντι σε βουλευσιαρχικές και υποκειμενιστικές προσεγγίσεις του κράτους**. «Η οπτική του νομοθέτη είναι η οπτική της αναγκαιότητας»²², επιμένει ο ιθύνων νους της *Εφημερίδας του Ρήνου*, ξετυλίγοντας με τον δικό του τρόπο το νήμα της σκέψης ενός Montesquieu και ενός Hegel. **Βολонταρισμός και υποκειμενισμός** βρέθηκαν από πολύ νωρίς στο στόχαστρο της κριτικής του Marx και ως θεωρητικού της δημοκρατίας:

«Διερευνώντας μία κατάσταση που αφορά στο κράτος, μπορεί κανείς να κλίνει πολύ εύκολα προς την περιφρόνηση της **αντικειμενικής φύσης των συνθηκών** και να εξηγήσει τα πάντα διαμέσου της **βούλησης** των εμπλεκόμενων προσώπων. Ωστόσο, υπάρχουν **συνθήκες** που καθορίζουν τις ενέργειες ιδιωτών και επιμέρους εξουσιών, που είναι τόσο ανεξάρτητες από αυτές, όσο ο μηχανισμός της αναπνοής. Αν υιοθετούμε **εξαρχής** την αντικειμενική οπτική, δεν θα θεωρήσουμε την αγαθή ή την κακή βούληση αποκλειστικά στη μια ή στην άλλη πλευρά, αλλά θα λάβουμε υπόψη μας το αποτέλεσμα των συνθηκών, εκεί όπου από πρώτη ματιά φαίνεται να δρουν μόνον άτομα. Από τη στιγμή που θα αποδειχθεί ότι ένα φαινόμενο έχει καταστεί **αναγκαίο** από τις συνθήκες, δεν θα είναι πλέον δύσκολο να βεβαιωθούν οι **εξωτερικές** συνθήκες, στις οποίες πρέπει **πράγματι** να παραχθεί, και εκείνες στις οποίες δεν μπορεί να παραχθεί, ακόμη και αν υπήρχε η ανάγκη γι’ αυτό. Κάτι τέτοιο μπορεί να διακριβωθεί σχεδόν με την ίδια βεβαιότητα, με την οποία ο χημικός προσδιορίζει τις **εξωτερικές** συνθήκες,

υπό τις οποίες συναφείς μεταξύ τους ουσίες προορίζονται να σχηματίσουν μια σύνθεση»²³.

IV. Το φιλοσοφικό και, σε τελική ανάλυση, πολιτικό αίτημα **ρεαλιστικής προ-σέγγισης** του κράτους, καθώς και αυτό της συναφούς θεμελίωσης μιας θεωρίας της δημοκρατίας στο έδαφος των αντικειμενικών συνθηκών, των συνθηκών που διαμορφώνει η εκάστοτε *φύση των πραγμάτων*, προκύπτει ολοένα σαφέστερα στη ροή της μαρξικής αρθρογραφίας από τις αρχές του 1842 ως τις αρχές του 1843. Άλλωστε η ίδια η φιλοσοφία «αναζητεί το αληθές, όχι αυτό που θεωρείται ότι είναι αληθές. Αναζητεί αυτό που είναι αληθές για όλο το ανθρώπινο γένος, όχι ότι είναι αληθές για κάποιους ανθρώπους»²⁴. Εκφράζεται, κατ' αυτό τον τρόπο, μέσα από τις σελίδες της *Εφημερίδας του Ρήνου*, η αντικειμενική δυνατότητα και ανάγκη «μετασχηματισμού της μυστηριώδους, ιερτικής φύσης του κράτους σε μια φύση ξεκάθαρη, εκκοσμηκευμένη, προσβάσιμη και ανήκουσα σε όλους, που καθιστά το κράτος μέρος από τη σάρκα και το αίμα των πολιτών του»²⁵.

Πρόκειται ουσιαστικά για μια, εντός χεγκελιανών ορίων ακόμη, ριζοσπαστική πάντως προσέγγιση του κράτους, και ειδικότερα για μια κριτική του 'χριστιανικού' κράτους και των δομών του, όπως αυτές διαμορφώνονται και λειτουργούν στην Πρωσία της εποχής. Το μέτρο της μαρξικής κριτικής εξακολουθεί να απορρέει από τη χεγκελιανή έννοια του κράτους, σε αντιστοίχιση προς την οποία το πρωσικό κράτος αποδεικνύεται ανακόλουθο. Το κράτος, μέσα από το φιλοσοφικό πρίσμα του οποίου ο Marx αναπτύσσει την κριτική του, είναι αυτό που προκύπτει στη βάση του Λόγου και σε σύγκρουση προς εκείνη της θρησκείας· είναι αυτό, το οποίο, στην **ετερονομία της θεολογίας**, αντιπαράτάσει την **αυτονομία της ηθικής**.

Άλλωστε, πριν ακόμη δραστηριοποιηθεί στη σύνταξη της *Rheinische Zeitung*, σε άρθρο του με θέμα «Σχόλια στην τελευταία πρωσική οδηγία για τη λογοκρισία», άρθρο που γράφεται στις αρχές του 1842, αλλά θα δει το φως της δημοσιότητας ένα χρόνο αργότερα, τον Ιανουάριο του 1843, στο συλλογικό τόμο *Anekdoten*, ο Marx σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Η ηθική αναγνωρίζει μόνο το δικό της καθολικό και [τη δική της] έλλογη θρησκεία, και η θρησκεία αναγνωρίζει μόνο τη μερική θετική ηθική. Γι' αυτό, [...] η λογοκρισία πρέπει να απορρίψει τους πνευματικούς ήρωες της ηθικής, όπως [είναι] ο Kant, ο Fichte και ο Spinoza, ως άθρησκους, ως παραβιάζοντες την ιδιοκτησία, τους τρόπους και την εξωτερική ευπρέπεια. Όλοι αυτοί οι θεωρητικοί της ηθικής ξεκινούν από μιαν αντίφαση αρχής ανάμεσα στην ηθική και στη θρησκεία, καθώς η *ηθική* βασίζεται στην *αυτονομία* του ανθρώπινου πνεύματος, ενώ η *θρησκεία* στην *ετερονομία* του»²⁶.

Σε υψηλό βαθμό φιλοσοφικής αφαίρεσης και με ιδεαλιστικούς ακόμη όρους, τίθεται ήδη, πάντως, η έννοια της **αυτονομίας** –εν προκειμένω της αυτονομίας του ανθρώπινου πνεύματος– ως υπέρτατου αγαθού, έννοια που πρόκειται σύντομα να τεθεί και στο επίκεντρο της μαρξικής θεωρίας της δημοκρατίας με την ειδικότερη μορφή του **αυτοπροσδιορισμού του λαού** (die Selbstbestimmung des Volks). Στη βάση του ‘ελεύθερου λόγου’ και όχι σε αυτή της ‘θεολογικής πίστης’²⁷, θεμελιώνεται, σύμφωνα με τον νεαρό συντάκτη της *Εφημερίδας του Ρήνου*, το έλλογο κράτος, ένα κράτος που αντιστοιχεί προς την έννοιά του, στον βαθμό που πραγματώνει ως οργανισμός την ‘έλλογη ελευθερία’²⁸. Στο πλαίσιο ενός τέτοιου κράτους, φιλοσοφικού αρχετύπου μιας δημοκρατικής πολιτείας ή, με άλλους όρους, μιας θεσμικά οργανωμένης ‘ελεύθερης ένωσης ηθικών ανθρώπινων όντων’ και όχι μιας ‘ένωσης πιστών’²⁹, συλλαμβάνει ο Marx της προ-κομμουνιστικής περιόδου το θεωρητικό ισοδύναμο της κομμουνιστικής κοινωνίας, που έμελλε να θεμελιώσει αργότερα στην απόληξη μιας ταξικής ανάλυσης της [προ]ιστορίας των ανθρώπινων κοινωνιών ως ιστορία της πάλης των τάξεων.

Δεν έχω το περιθώριο να επεκταθώ στη σχέση *έλλογου κράτους* και *κομμουνιστικής κοινότητας*, όπως αυτή προσδιορίζει και προσδιορίζεται από τη δυναμική μιας μαρξικής θεωρίας της δημοκρατίας. Αρκούμαι, συνεπώς, να επισημάνω ότι, αξιοποιώντας τη φιλοσοφική λογική της *υπέρβασης*, μπορεί βάσιμα να διατυπωθεί και να διερευνηθεί με άλλη ευκαιρία η υπόθεση εργασίας, κατά την οποία μια σύγχρονη μαρξιστική θεωρία της δημοκρατίας μπορεί και οφείλει να αντιμετωπίζει την **κομμουνιστική κοινότητα** σε σχέση συνέχειας-ασυνέχειας, δηλαδή ως προωθημένη *στιγμή* της διαλεκτικής πορείας του **έλλογου κράτους**, που ο νεαρός ριζοσπάστης Marx υπερασπίζεται και προβάλλει στην αρθρογραφία του στη *Rheinische Zeitung*.

Ασφαλώς, η κομμουνιστική κοινότητα δεν είναι απόρροια μιας μεταγενέστερης μηχανιστικής αναστροφής του ιδεαλιστικά οριζόμενου από τον ίδιο τον νεαρό Marx έλλογου κράτους. Με αυτή την έννοια, και η κομμουνιστική ιστορική λογική της παρισινή Κομμούνας, όπως τη συλλαμβάνει και την εκθέτει ο κομμουνιστής Marx στον *Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία*, δεν είναι το υλιστικά ανεστραμμένο είδωλο του έλλογου κράτους των μαρξικών γραπτών της *Εφημερίδας του Ρήνου*. **Όχι η μηχανιστική αναστροφή, αλλά η διαλεκτική της υπέρβασης συνδέει έλλογο κράτος και κομμουνιστική κοινότητα στο πεδίο της μαρξικής θεωρίας του κράτους, γενικά, και της δημοκρατίας, ειδικότερα.** Προς επίρρωση αυτού του επιχειρήματος, αξίζει να σταθεί κανείς, έστω συνοπτικά, στα προσδιοριστικά στοιχεία του κράτους που αντιστοιχούν προς την έννοιά του, του έλλογου κράτους, όπως τα αποτυπώνει στις σελίδες της *Rheinische Zeitung* με διαφορετικές αφορμές ο (αρχι)συντάκτης της Marx.

V. Το κράτος, λοιπόν, στον βαθμό που πραγματώνει την έννοιά του ως ένωσης ελεύθερων, δηλαδή αυτόνομων ηθικών προσωπικοτήτων, προκύπτει ως σύστημα νόμων και θεσμών, οι οποίοι, στο μέτρο που εκφράζουν και υλοποιούν τον Λόγο, συγκροτούν τους ιστούς, τους νευρώνες ενός ενιαίου ζωντανού οργανισμού. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας **οργανισμικής θεώρησης**, το κράτος δεν κατασκευάζεται, δεν συναρμολογείται *μηχανικά* από **‘μέρη’**, αλλά προκύπτει *οργανικά* ως σύνθεση **‘μελών’**, μελών που εκφράζουν τις **‘διαφορές μέσα στην ενότητα και όχι μονάδες διαφοράς’**³⁰. Σύμφωνα με τη μαρξική επιχειρηματολογία, που δεν παύει να ελίσσεται απέναντι στον λογοκριτή της, δεν είναι τόσο κρίσιμη, στην προκείμενη περίπτωση, η *‘ειδική μορφή του κράτους’*³¹, όσο το *πνεύμα* του ως όλου, ως *‘ηθικής και έλλογης πολιτείας’*³². Και προς τούτο, απαιτείται το κράτος και οι νόμοι του να πραγματώνουν και όχι να ακρωτηριάζουν ή και να καταργούν την ελευθερία.

«Ενώ οι προγενέστεροι φιλόσοφοι του συνταγματικού δικαίου προχωρούσαν στον απολογισμό τους για τον σχηματισμό του κράτους [ξεκινώντας] από τα ένστικτα, είτε της φιλοδοξίας είτε της αγέλης, είτε ακόμη και από τον λόγο, αν και όχι τον κοινωνικό λόγο, αλλά από τον λόγο του ατόμου, η πλέον ιδεώδης και βαθιά αντίληψη της τρέχουσας φιλοσοφίας προχωρεί [ξεκινώντας] από την ιδέα της ολότητας. Προσβλέπει στο κράτος ως τον μεγάλο οργανισμό, στον οποίο η νομική, η ηθική και η πολιτική ελευθερία πρέπει να πραγματωθούν, και στον οποίο ο επιμέρους πολίτης υπακούοντας στους νόμους του κράτους υπακούει μόνο στους φυσικούς νόμους του δικού του λόγου, του ανθρώπινου λόγου»³³.

Η αυτο-θέσμιση *κατά λόγον*, με την έμμεση, αλλά σαφή αναφορά στον *κοινωνικό λόγο* –σε αντιδιαστολή προς το ένστικτο, αλλά και τον χωρίς κοινωνικούς και ιστορικούς προσδιορισμούς λόγο του ατόμου– συνδέει άρρηκτα τη θεωρία του κράτους του Marx της προ-κομμουνιστικής περιόδου με μια φιλοσοφική διαδρομή, χαρακτηριστικότεροι σταθμοί της οποίας αποτελούν, δεδομένων των σημαντικών κατά τα άλλα διαφορών τους, οι θεωρήσεις του Spinoza, του Montesquieu, του Rousseau και του Hegel για την πολιτική κοινωνία.

Διαγράφεται, εν προκειμένω σε αδρές έστω γραμμές, η **ρεπουμπλικανική στιγμή** της θεωρίας της δημοκρατίας του νεαρού Marx, με την έννοια μιας συμμετοχικής και ηθικής αντίληψης για την πολιτική, και σε αντίθεση προς αυτή μιας εργαλειωτικής και ωφελιμιστικής εκδοχής της. Ασφαλώς οι φιλοσοφικές ρίζες του ρεπουμπλικανισμού ως πολιτικού θεωρητικού ρεύματος εντοπίζονται πολύ πριν από την εποχή του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ενός Spinoza ή ενός Montesquieu. Ακολουθώντας τις αναλύσεις του Pocock, του βασικότερου, ίσως, εισηγητή και υποστηρικτή των ρεπουμπλικανικών ιδεών τον 20ό αιώνα³⁴, η αφετηρία του ρεπουμπλικανικού ιδεώδους ανιχνεύεται στην τόσο οικεία και στον Marx, άλλωστε, αρι-

στοτελική παράδοση των *Πολιτικών*. Η αριστοτελική θεωρία της *πόλεως* αποδεικνύεται θεμελιώδους σημασίας για τη *vita activa* των πολιτών, όπως αυτή εκδηλώνεται όχι μόνο στα χρόνια της κλασικής αρχαιότητας, αλλά και σε εκείνα της Αναγέννησης και των αντίστοιχων ιταλικών πόλεων-κρατών, οπότε και ο ρεπουμπλικανισμός ανασυγκροτείται σε περαιτέρω ριζοσπαστική κατεύθυνση, ιδιαίτερα μέσα από τις γραμμές των μακιαβελικών *Λόγων πάνω στην πρώτη δεκάδα των βιβλίων του Τίτου Λίβιου*.

Στους κόλπους της ρεπουμπλικανικής πολιτείας ακόμη και η ιδιοκτησία αντιμετωπίζεται όχι ως μέσο για εμπορικές ανταλλαγές και εξασφάλιση κέρδους, αλλά ως τρόπος που διασφαλίζει την απερίσπαστη και αυτοτελή ενασχόληση του ενάρετου πολίτη με τα κοινά και την υλοποίηση του δημόσιου συμφέροντος. Με αυτή την έννοια, ο ρεπουμπλικανισμός συνοψίζει ως πρότυπο σκέψης και δράσης, πέρα ίσως και πάνω απ' όλα, την αντίστιξη της ηθικής προσωπικότητας προς το εμπορικό άτομο/ιδιώτη, η οικονομική ενασχόληση του οποίου είναι ασύμβατη προς εκείνη του ενεργού πολίτη/μέλους της πολιτείας.

VI. Συμπερασματικά και ως απόρροια της ανάλυσης που προηγήθηκε, μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα ότι, μέσα από τις γραμμές της *Εφημερίδας του Ρήνου*, αναδύεται η μαρξική εκδοχή μιας ρεπουμπλικανικής πολιτείας ως 'ελεύθερης ένωσης ηθικών ανθρώπινων όντων'. Ενεργός συμμετοχή στη ζωή της κοινότητας και στη διαδικασία λήψης αποφάσεων που αφορούν στο παρόν και στο μέλλον της, πνευματική και αισθητική αγωγή με απώτερο στόχο την αγάπη των πολιτών για την πατρίδα/κοινότητα, ανεμπόδιστη δημόσια χρήση του λόγου, κριτική στάση απέναντι στον ρόλο του εμπορίου στην κοινωνική ζωή και στις επιδράσεις του στην κοινή συνείδηση: ιδού μερικές από τις συνιστώσες της **μαρξικής ρεπουμπλικανικής πολιτείας**, που οριοθετείται ταυτόχρονα τόσο προς τον **απολυταρχισμό**, όσο και προς τον **φιλελευθερισμό** με την πιο ατομικιστική και ωφελιμιστική εκδοχή του.

Μια τέτοια ρεπουμπλικανική στιγμή στη μαρξική θεωρία του κράτους, γενικά, και της δημοκρατίας ειδικότερα, όχι μόνο τεκμηριώνεται με πληθώρα αναφορών και διατυπώσεων στο παρόν της *Rheinische Zeitung* των αρχών της δεκαετίας του 1840, αλλά αίρεται διαλεκτικά στην προοπτική και στο πλαίσιο μιας μαρξιστικής θεωρίας του επαναστατικού κράτους, στον βαθμό που δεν σπεύδουμε να την υποβαθμίσουμε και, εν τέλει, να τη διαγράψουμε ως τυπική και ξεπερασμένη αντίληψη δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα στην εποχή μας, σε μια εποχή που το ζήτημα της δημοκρατίας αντιμετωπίζεται συχνά ως *τεχνικό* και όχι ως βαθύτερα *κοινωνικό/ταξικό* και *ανθρωπολογικό* ζήτημα, η σχετική αρθρογραφία του Marx στην *Εφημερίδα του Ρήνου* έχει πολλά και σημαντικά να μας υποδείξει για το τι συνιστά πράγματι ριζοσπαστική κριτική της πολιτικής εξουσίας και τι ψευδοεπαναστατική ρητορική.

Σημειώσεις

1. Karl Marx, Πρόλογος στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, τόμ. 29, σ. 262.

2. Μια τέτοια αμφισβήτηση εκφράζει, χωρίς ωστόσο τη δέουσα τεκμηρίωση, ο Miguel Abensour στο *La démocratie contre l'État. Marx et le moment machiavélien*, Presses Universitaires de France, Paris 1997, σ. 12.

Από τη δική του πλευρά, ο Alan Megill, *Karl Marx. The Burden of Reason (Why Marx Rejected Politics and the Market)*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2002, σσ. 82-83, εκτιμά ότι «στον πρόλογο του 1859, ο Marx παρουσίασε την εργασία του στη *Rheinische Zeitung* ως εάν παρέπεμπε ευθέως προς τον ολοκληρωμένο ιστορικό υλισμό, που επρόκειτο να υιοθετηθεί στα 1845-46. Αλλά αυτή η βεβαίωση αποτελεί αναδρομική εξομάλυνση μιας διανοητικής εξέλιξης, η οποία υπήρξε κατά πολύ πιο αβέβαιη και συγκυριακή.»

3. Επιστολή του Marx στον Fischer, 15 Απριλίου 1895, στο Marx-Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, τόμ. 50, σσ. 498-500.

4. Για τη σύντομη ‘σταδιοδρομία’ του Marx ως εκδότη της *Rheinische Zeitung*, βλ. Huub Sanders, “Prussian censorship and Karl Marx’s brief career as an editor for the *Rheinische Zeitung*”, <http://www.iisg.nl/collections/rheinischezeitung/history.php>, 3 April 2009.

Βλ., επίσης: Michael Evans, *Marx and the Rheinische Zeitung*, University of Manchester, Department of Government, 5/95

5. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα ανάλυση του Miguel Abensour, ό.π., σσ.1-14, ο οποίος, ωστόσο, διακρίνοντας μεταξύ των μαρξικών κειμένων του 1842 (‘μακιαβελική στιγμή’) και εκείνων του 1843 (‘περίοδος της κρίσης’), τοποθετεί το κομβικό χρονικό ορόσημο όχι στον Οκτώβριο του 1842, αλλά στην ουσιαστική ‘έξοδο’ του Marx από την *Εφημερίδα του Ρήνου*, στις αρχές του 1843.

6. Βλ. Alan Megill, ό.π., σ. 84 και τη συστηματική καταγραφή των μαρξικών άρθρων στην *Εφημερίδα του Ρήνου* στο παράρτημα της ίδιας μελέτης, ό.π., σσ. 271-275.

7. Miguel Abensour, ό.π., σσ. 10-11.

8. Gary Teeple, *Marx’s Critique of Politics*, Toronto University Press, Toronto 1984, σ. 27.

9. Από την πλούσια στο θέμα βιβλιογραφία, βλ., μεταξύ άλλων:

– Warren Breckman, “Karl Marx: From Social Republicanism to Communism”, στο Warren Breckman, *Marx, the Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, σσ. 258-297.

– Jeffrey Isaac, “The Lion’s Skin of Politics: Marx on Republicanism”, *Polity*, τόμ. XXII, No.3 (Ανοιξη 1990), σσ. 461-488.

10. Bruno Bauer, «Το χριστιανικό κράτος και η εποχή μας», στο Bruno Bauer, *Θέσεις της Καθαρής Κριτικής*, Δοκίμια (Μετάφραση: Σταύρος Καμπουρίδης), Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστήδη, Αθήνα χ.χ.

Το γερμανικό πρωτότυπο, με τίτλο “Der christliche Staat und unsere Zeit”, υπάρχει και στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.marxists.org/deutsch/referenz/bauer-b/1841/06/staat.htm>

11. Locus classicus, όσον αφορά τον ρεπουμπλικανισμό του Ruge, αποτελούν τα άρθρα του:

– «Η ‘φιλοσοφία του δικαίου’ του Hegel και η πολιτική της εποχής μας», που δημοσιεύτηκε στα *Deutsche Jahrbücher* τον Αύγουστο του 1842, και

– «Η αυτοκριτική του φιλελευθερισμού», που δημοσιεύτηκε στην ίδια επιθεώρηση, στο πρώτο τεύχος του 1843.

12. Οριακής σημασίας για τη στροφή του Marx προς τον κομμουνισμό και τη ρήξη του με τον πολιτικό μεταρρυθμισμό του Ruge πρέπει να θεωρείται το άρθρο του «Κριτικές σημειώσεις στο

περιθώριο για το άρθρο “Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από έναν Πρόωσο”» (*Vorwärts*, 7 και 10 Αυγούστου 1844).

13. Στην ‘αληθινή δημοκρατία’ [*wahre Demokratie*], όπου το πολιτικό κράτος *καταρρέει*, αναφέρεται ο Marx στην *Κριτική της χειγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 3, σ. 30.

14. Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου. Σημείωση της σύνταξης», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 275.

15. Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την ελευθερία του τύπου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 154.

16. Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την κλοπή των ξύλων», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 261.

17. Karl Marx, «Η απαγόρευση της *Leipziger Allegemeine Zeitung*», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 317.

18. Karl Marx, “Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ’ αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*”, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 201.

19. Karl Marx, Αντιπαραθέσεις για την κλοπή των ξύλων», ό.π., σ. 257.

20. Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου. Σημείωση της σύνταξης», ό.π., σ. 274.

21. Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 308.

Για το πώς αντιμετωπίζεται ο νομοθέτης και ο ρόλος του στο πλαίσιο της φιλοσοφίας του κράτους και του δικαίου του Montesquieu, ας επιτρέψει ο αναγνώστης να παραπέμψω στη μελέτη μου *Ο στωικός Montesquieu*, Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2008, και ειδικότερα στα Μέρη II και III, όπου έχουν καταγραφεί και αναλυθεί τα κρίσιμα για το θέμα μας αποσπάσματα από το *Πνεύμα των νόμων*, με παράθεση μάλιστα εκτεταμένης συναφούς βιβλιογραφίας.

22. Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου», ό.π., σ. 310.

23. Karl Marx, «Δικαίωση του ανταποκριτή από τον Μοζέλα», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 337.

Σε άλλο σημείο (ό.π., σ. 354), ο Marx επαναβεβαιώνει την αντίληψή του για τον *αντικειμενικό* τρόπο προσέγγισης του κράτους, υποστηρίζοντας: «[Πρέπει να] αναγνωρίσουμε την ισχυρή επιρροή των γενικών *συνθηκών* στη *βούληση* των δρώντων προσώπων. [...] Οποιοσδήποτε εγκαταλείπει αυτή την αντικειμενική οπτική πέφτει θύμα μονόπλευρων, πικρόχολων συναισθημάτων εναντίον επιμέρους προσωπικότητων, στις οποίες βλέπει να ενσαρκώνεται όλη η σκληρότητα των σύγχρονων συνθηκών που αντιμετωπίζει.»

24. Karl Marx, “Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ’ αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*”, ό.π., τόμ. 1, σ. 191.

25. Karl Marx, «Η απαγόρευση της *Leipziger Allegemeine Zeitung*», ό.π., τόμ. 1, σ. 318.

26. Karl Marx, «Σχόλια στην τελευταία πρωσική οδηγία για τη λογοκρισία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 119.

27. Karl Marx, “Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ’ αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*”, ό.π., τόμ. 1, σ. 200.

28. Ό.π.

29. Ό.π., σ. 192.

30. Karl Marx, «Περί των επιτροπών των *Stände* στην Πρωσία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σσ. 296-297.

31. Karl Marx, «Περιθωριακές σημειώσεις στην κατηγορία του υπουργικού διατάγματος», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ό.π., τόμ. 1, σ. 363.

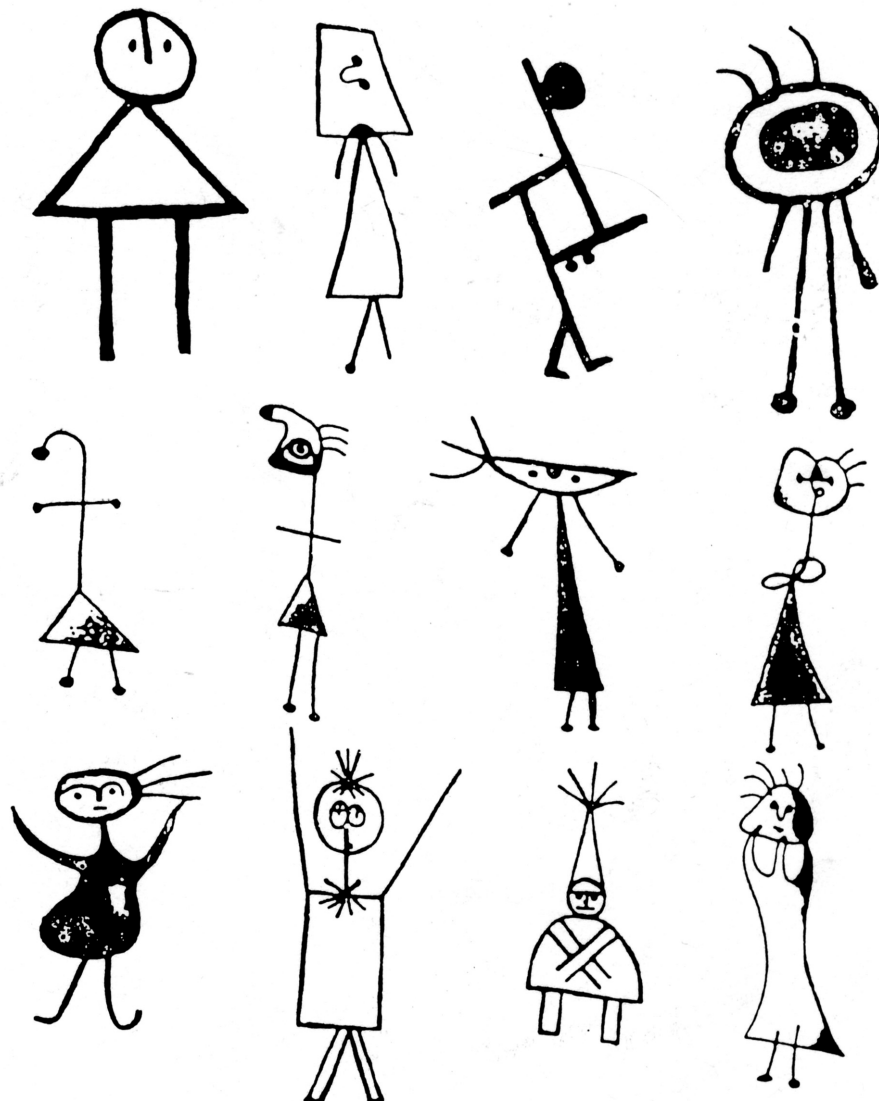
32. Ό.π.

33. “Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ’ αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*”, ό.π., τόμ. 1, σ. 202.

34. Κλασικά έργα του θεωρητικού ρεύματος του ρεπουμπλικανισμού αποτελούν:

– Το έργο του J.G.A. Pocock, *The Machiavellian Moment*, που εκδόθηκε το 1975 από το Princeton University Press, με ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις ως προς εκείνο του Pocock,

– Το δίτομο έργο του Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought* (Τόμος 1ος: Η εποχή της Αναγέννησης & Τόμος 2ος: Η εποχή της Μεταρρύθμισης), που εκδόθηκε από το Cambridge University Press το 1978.

Ανθρώπινες φιγούρες Ευρωπαίων ζωγράφων Klee, Miro και άλλων, που δόθηκε ως άσκηση από την Κλειώ Μαζορή (π.χ. εξώφυλλο, οπισθόφυλλο)